

RAHVUSPOLIITIKAST KODANLIKUS EESTIS

1920 - 1940

J. Ant

I maailmasõja ja Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulemusel muutus maailma poliitiline üldpilt. Tekkis esimene sotsialismi ehitav suurriik. Euroopas tekkisid mitmed uued rahvusriigid. Teiste hulgas kujunes välisinterventsiooni ja kodusõja käigus Eesti kodanlik vabariik. Kommunistliku Internatsionaali I kongressil 1919. a. iseloomustati vastkujunenud väikesi rahvusriike kui jõuetuid ja vastastikuselt vaenust pimestatud mängukanne imperialistlike suurriikide poliitilistes kombinatsioonides /1/. Nende riikide poliitilist ja majanduslikku jõuetust süvendas terav sisemine klassivõitlus, valitseva rahvusliku kodanluse klassiegoism ja omakasupüüdlikkus.

Ajaloolises mõttes olid uute rahvusriikide tekkel ka oma positiivsed jooned. V.I. Lenin, analüüsis 1916. a. rahvusriigi osa Lääne- ja Ida-Euroopas, märkis piltlikult, et Ida-Euroopas pole "isamaa" veel "kogu oma ajaloolist laulu ära laulnud", et rahvuslik liikumine, "hulkade ärkamine emakeele ja oma kirjanduse omandamiseks on hädavajalik tingimus ja teekaaslane kapitalismi täielikul arenemisel..." /2/. See pärast oli ka esimese sotsialistliku riigi Nõukogude Venemaa diplomaatia iseloomulikuks jooneks toetada väikerahvaste püüdu rahvuslik-riiklikule iseseisvusele /3/.

Kodanliku Eesti rahvusriigi tekkimine, arvestades eriti rahvusliku liikumise sügavat vastuolulisust, vahelduvaid saksastamise ja venestamise laineid, taastas teatud määral rahva usku omaenda jõusse. Pärast sõdu ja revolutsioone tekkis võimalus oma rahvuse sisemise elu korraldamiseks, sõbralike ja rahulike suhete arendamiseks naabritega, arendada oma rahvuskultuuri, nn. rahvuslikke teadusharusid, luua rahvusliku haldus- ja haridussüsteemi. Kõik see avaldas olulist mõju rahva ühiskondlikule teadvusele, teravdas rahvusliku eneseteadvuse tunnet, patriotismi.

Valitsev rahvuslik kodanlus tunnetas need momente hästi ning oma klassihuvidest lähtudes hakkas poliitilises ja ideoloogilises plaanis ulatuslikult kasutama natsionalismi. Samal ajal Eestimaa Kommunistlik Partei, juhtides tööraha klassivõitlust, võttis kodanliku natsionalismi terava kriitika alla, seades vastu järjekindla proletaarse internatsionalismi printsiipide propaganda töölisliikumises. Kodanliku nat-

sionalismi ja proletaarse internatsionalismi kokkupõrge oli taustaks ka Eestis elavatele vähemusrahvustele võitluses oma õiguste eest. Kõik see tähendas, et kodanliku Eesti poliitilises elus oli rahvusküsimusel oluline koht.

Kodanluse rahvuspoliitikast

Kodanliku riigi algpäevist peale püüdis kodanlus töörahva võitlust sotsiaalse vabanemise eest tasalülitada oma huvidega, mis pidid olema kogu rahvuse huvid. Kõik probleemid pidid kodanliku korra raamides lahendatud saama, kui rahvas tunneb end "rahvustervikuna" ja sellise "rahvusühtsuse" piirides kõik koos lahendavad rahvuse heaolu küsimusi. Muidugi kaasnes rahvustervikluse teooriale ja praktikale oma rahvuse ülistamine, tõestamiseks kõikide eelduste olemasolu rahvusühtsuse saavutamiseks.

Kodanlus vajab natsionalismi oma ideoloogilis-poliitilises arsenalis järgmistel põhjustel: 1) kodanlik natsionalism pidi olema vahendiks ülesaamisel rahvuse sisemistest vastuoludest; 2) oma rahvuse esiletõstmine ja ühiste huvide propaganda pidi pakkuma vastukaalu sotsialismi ehitamise edusammudele Nõukogude maal. Neis nägi kodanlus enda jaoks kätkevat üsna suurt ohtu; 3) natsionalistlik kasvatus pidi tagama uute põlvkondade truuduse kodanlikule rahvusriigile, s.o. eelkõige rahvuslikule kodanlusele; 4) "rahvusterviklus" pidi tagama Eesti piirides elavate vähemusrahvuste vaoshooidmise.

Kodanliku riigi rahvuspoliitikas võib eraldada samu perioode, mis kehtivad tolle aja ühiskonna arengu marksistlikus periodiseeringus.

Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920-1924) ei kerkinud rahvusküsimus veel teravalt esile. Seda ajalõiku iseloomustas väliselt tagasihoidlikuma natsionalismi vorm, millega arendati rahva enesega rahulolu ja püüti rahvuslik-riikliku iseseisvuse ülistamise varjus tumestada töörahva teadvuses internatsionaalse võitluse vajadust. Iseloomulik oli, et riikliku iseseisvuse küsimus seostati vahetult rahvusküsimusega. Võib öelda, et see oli üheks esimeseks sammuks rahvustervikluse ideoloogia hilisematele vormidele. Ametliku ideoloogia põhimõtteline seisukoht oli, et kodanik, kes ei tunnista kodanlikku riiklust, pole vääriiline rahvuse liige ja tal pole õigust kuuluda eesti rahvuse hulka. Eeskätt oli see kontseptsioon suunatud revolutsioonilise töölisliikumise vastu, mis neil aastail oli tugev, suhteliselt hästi organiseeritud. 1920. a. konstitueerunud EKP seisis kindlalt proletaarse internatsionalismi positsioonidel ega tunnistanud ka Eesti kodanlik-riiklikku iseseisvust, seades eesmärgiks kodanliku korra kukutamise. Tunnistades kodanliku riikluse vastu võitlejad rahvuse vaenlasteks, avanesid valitsevatel ringkondadel üsna laialdased võimalused meeletada rahvahulki sotsialismile vaenulikult. Riikliku iseseisvuse küsimuse aseta-

mist samale tasapinnale rahvusküsimusega täheldas V. Kingissepp juba kodanliku riigi algperioodil /4/. Varjatud natsionalismi vormid ei rahuldanud kaugeltki kõiki ringkondi. Kord-korralt hakkasid aktiivsemalt kõlama hääled, mis avalikult nõudsid internatsionalismile "natsionalismi tõetundmise" vastuseadmist, garanteerimaks edukat võitlust sotsialismiideede vastu /5/.

Mõnel määral tegeldi neil aastail ka rahvusküsimuse teooriaga. Tehti katseid defineerida üksikuid rahvuse tunnuseid, välja selgitada rahvusriigi olemust, ülesandeid jne. /6/.

1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusu mahasurumine andis tugeva impulsi natsionalismi rõhutamisele ühiskondlikus elus. Kapitalismi ajutise stabilisatsiooni aastail (1925 - 1928) intensiivistus rahvustervikluse ideede propaganda. Siiski ei saa öelda, et kapitalismi stabilisatsiooni esimestel aastatel oleks rahvusühtsuse teooria ja praktika kandnud eriti agressiivset iseloomu. Seda propagandat ei kindlustatud ka mingite eriliste ideoloogiliste massiaktisioonidega. Küll aga annavad tolelaegsed massikommunikatsioonivahendid tunnistust pingsast otsingust ideoloogia vallas, sellise ideoloogia, mis mataks endasse klassivastuolud, sotsialismi õpetuse jm. Enamuses jõudsid need otsingud marurahvusluseni. Eriti paistsid selles suhtes silma sõjaväe häälekandja "Sõdur" ja Kaitse liidu häälekandja "Kaitse Kodu". Rahvuslikku alget hakati otsima kesksesmates ajalooüldmõistetes ning tihti püüti kogu ühiskonna ajalugu taandada "rahvuslikule printsibile" /7/.

Laialdasemalt hakati käsitletavail aastail tähelepanu pöörama rahvuse arengu bioloogilistele aspektidele. Madal sündivuse tase valmistas pidevalt muret. Selle põhjusi ei otsitud mitte aga niivõrd sotsiaalsest sfäärist kui just ideoloogilisest ja eetilismoraalsest sfäärist. Vastavates uuringutes osalesid juba kodanliku korra algaastaist poliitikud, arstid kui ka kirikutegelased /8/. Üheks kesksesmaks ürituseks kujunes 2. - 3. jaanuaril Tartus 1927. a. Eesti Eugeenika ja Genealoogia Seltsi poolt korraldatud I rahvusliku kasvatajate kongress. Kõige muu kõrval püüti kongressil defineerida rahvuse mõistet ning kindlaks määrata nn. eesti rahvuslik ideaal /9/.

Teoreetilist laadi otsingud ei rahuldanud poliitikuid. Ilmeka tunnistuse andis sellest kodanliku riigi 10. aastapäeva puhul ilmunud kogumik, mille veergudel esinesid juhtivad poliitikud ja sõjaväelased /10/. Kokku võttes selliste riigi- ja poliitikategelaste nagu K. Pätsi, J. Hünersoni, J. Teemanti, J. Laidoneri kirjutised, võib järeldada üht - kodanlikvabariikpolnud suutnud kasvatada häid kodanikke, häid rahvuse liikmeid. K. Päts, üldistades sotsiaalseid ja ühiskondlik-poliitilise elu nähtusi, tegi lõppjärelduse, et "midagi peab meil haige olema" /11/. Taolised mõtte-

avaldused ei jäänud tollal erandiks. Kõigist neist koorus järeldus - on vaja tugevat tsentraliseeritud võimu, totaalse, kõiki klasse ja kihte haarava ideoloogiaga. Sisuliselt oli selline ideoloogia olemas rahvustervikluse teooria näol.

Ülemaailmse majanduskriisi aastad (1929 - 1933) tähistasid parlamentarismi kriisi. Ohtlasi alustati ägedat rünnakut kodanlik-demokraatlike traditsioonide vastu ideoloogilises pealisehituses. Fašismi pealetung rahvusvahelisel areenil tõi kõige muu kõrval kaasa kodanliku natsionalismi, rassismi ja antisemitismi laine järsu kasvu. Üksikuid avalikke äärmise natsionalismi ja antisemitismi ilminguid Eestis näeme juba 1929. a. Üks neist oli ajalehe "Kas Meie või Juudid" ilmuma hakkamine. Ajalehte, mille iga number sisaldas põrast antisemitismi ja inimvihkajalikkust, ilmus kokku 7 numbrit 4000 tiraažis /12/. Ajaleht suleti peatselt. Hoolimata üksikutest puhangutest eriti majanduskriisi aastail ja hiljem, ei kujunenud antisemitism Eestis siiski laialt kasutatavaks poliitiliseks relvaks.

Laiaulatusliku marurahvusluse laine päästsid valda vapsid. Ehkki vapsidel ei olnud isegi nende liikumise kõrgpunktidel selgelt formuleeritud tegevusprogrammi, olid neil juba 30. aastate algul olemas põhiseisukohad ja tegevussuunad, milleles oluline koht oli rahvusküsimusel /13/. "Klassivõitluse põhimõttele tuleb vastu seada rahvusliku ja riikliku ühtsuse, riikliku terviku idee. Viimase seisukohalt peame lahendama kõik poliitilised, majanduslikud kui kultuuriküsimusedki," kuulutas vapside häälekandja 1931. a. /14/. Rahvustervikluse ja tugeva keskõimu raamides pidi iga kodaniku osaks saama "täielik vabadus nii palju, kui ta rahvusliku üldhüvangu seisukohast kasulik, ja otsekohene kontroll ning tõkestamine niipea, kui ta vastupidist taotleb." /15/. Natsionalismi propaganda oli vapsidel tihedalt seotud antisemitismiga. Juute süüdistati kui ebaõiglase rahvõimu kandjaid, samuti sotsialismi ja internatsionalismi levitajaid /16/.

Aktiivset natsionalistlikku propagandat arendasid vapside sõsarorganisatsioonid, nagu 1932. a. rajatud Tallinna Isamaalik Ühing oma häälekandjaga "Isamaa" /17/, samal aastal Tartus asutatud "Eesti Rahvusfašistide Kogu" häälekandjaga "Herold" jt. Neil organisatsioonidel olid ka omad erinevused. Kui näiteks "Isamaa" pööras peatähelepanu olemasoleva poliitilise süsteemi kriitikale, siis "Herold" teatas kolonel Puskari intervjuu vahendusel avalikult, et võitluses marksismi vastu ja eraomanduse kaitsmisel ei saa läbi antisemitismiga /18/.

Teistes taolistest organisatsioonidest oli silmapaistvam Eesti Rahvuslaste Klubi (ERK), mis tekkis Tartus 1931. a. 1933. a. kujunes ülemaaline Eesti Rahvuslaste Klubi Liit ja hakkas ilmuma häälekandja "ERK". AJakirja ruumist haaras põhiosa rahvusküsimus. Ka kõik teised valdkonnad olid ühel või teisel viisil

seostatud rahvusküsimusega. Peamiste teoreetikutena esinesid E. Kant, E. Sahkenberg, E. Ein jt. Tihtivõtsid sõna tuntud ühiskonna- ja poliitikategelased. Nii näiteks kirjutas K. Päts teemal "Mõni sõna rahvuse mõiste selgitamiseks". Ta leidis, et kõik rahvuse tunnused on teisejärgulised võrreldes rahvusliku eneseteadvusega. Nimelt pidi see olema raamik, mis piirab kõiki klasse ja kihte ning ümbritseb "kõige erinevamaid maailmavaateid ja püüdeid" /19/. ERK Liidu tegevusprogramm sõnastati I kongressil 19. novembril 1933. Selle järgi kuulutati välja halastamatu võitlus "eestluse vastaste ja eestluse arenemist takistavate jõudude ja teguritega". Klassivõitlus kuulutati lubamatuks. Piiriäärsed alad tuli ümber asustada "rahvuslikult ustavate elementidega". Sõjaväe löögivõimet pidi arendatama "ülimas ulatuses" jne. /20/.

Kokkuvõttes võib öelda, et majanduskriisi aastail töödeldi elanikkonda aktiivselt natsionalismi vaimus, kusjuures natsionalism esines nüüd juba üsna äärmuslikes šovinistlikes varjundites.

Võitlus poliitilisel areenil viis teatavasti 1934. a. antidemokraatliku riigipöördeni. Suleti vapside organisatsioonid ja nende häälekandjad. Kannatada said aga vaid need organisatsioonid, mis olid osalenud eeskätt võimuvõitluses. Need rühmitused, millel esikohal oli olnud marurahvuslus, praktiliselt ei kannatanud. Veel enam, uus režiim võttis kogu senise natsionalismi õhutamise kampaania üle oma arsenalilt. Nii näiteks jäi eksisteerima ERK oma häälekandjaga ning enamus rahvastervikluse ideedest leidis nüüd kindla koha ametlikus riiklikus propagandas /21/.

Natsionalistlik propaganda moodustas kodanliku diktatuuri lõpuaastail ametliku propaganda lahutamatu osa. Ideoloogilise elu juhtimiseks loodi 1934. a. siseministeeriumi juures valitsuse informatsiooni- ja propagandatalitus, mis aasta hiljem reorganiseeriti riiklikuks propagandatalituseks. Propagandatalitus pidi rahvastervikluse vaimus suunama ajakirjandust, kirjandust, kunsti, teatrit, kino, raadiot, sporti ja noorsooliikumist, koordineerima ühiskondlike organisatsioonide tegevust, organiseerima töölisi ja ettevõtjaid "sotsiaalseks ühistööks". Sarnased funktsioonid olid ka "Isamaaliidul" (mitteametlik häälekandja algul "Kaja", seejärel "Uus Eesti"), mille aktiivsed asutajaliikmed A. Oidermaa, H. Kukke ja K. Kigaste olid ühtlasi propagandatalituse juhid. Koos K. Pätsi riigipöördega hakati veelgi energilisemalt tõestama, et ainult rahvuslus võib päästa ja garanteerida kogu ühiskonna edasise arengu /22/. Natsionalistlikku propagandat hakkasid täiendama suurejoonelised massiüritused. Sellisena kavandati ka 2. - 3. jaanuarini 1935 II rahvusliku kasvatuse kongress Tartus, kuhu oli kutsutud üle 800 inimese. Kohale tuli küll 124 ametlikku delegaati ja 92 külalist, kuid esindatus oli kõrgetasemeline. Osalesid valitsuse liikmed (riigivanem ja

haridusminister), ohvitseride, intelligentisi, ametnikkonna esindajad /23/. Vastuvõetud resolutsioonid paistisid silma oma sõjaka natsionalismiga. Ka võõrapäraste perekonnanimede eestistamine loeti "rahvusliku kasvatusete guriks rahvusliku iseteadvuse süvendamise alal" /24/.

Mitmed natsionalistlikud varempropageeritud ideed leidsid neil aastail seadusliku kinnituse. Nii näiteks avaldati 3. jaanuaril 1935 siseminister K. Eenpalu poolt "Keelemäärus", mille alusel avalikel plakatil, teatrites jne. tohtis kasutada ainult eesti keelt /25/. Sama aasta 8. märtsi dekreedil alusel pidid aktsiaühingute juhatustes ja nõukogudes enamuse moodustama eestlased /26/.

Seadusandlike aktide kõrval omasid siiski suurt osa natsionalistliku ideoloogia süvendamisel ja kindlustamisel aktsioonid, mis said alguse vapside kõnekoosolekutest ja manifestatsioonidest ning mis hiljem kujunesid üldriiklikeks võõrapäraste nimede eestistamise, riigijuhtide piltide levitamise, rahvuskangelaste kultusele lähedaste mälestustseremooniade korraldamise, kodukoha kaunistamise hoogtööde, riigiparkide ja losside korrastusaktsioonide (rahvusliku fassaadi demonstreerimine!) ja teiste kampaaniate näol. Ka sellised algideelt tunnustust väärivad üritused, nagu vanade linnusekohtade tähistamine, arheoloogiliste väljakaevamiste laiendamine, looduskaitse tööd, raamatuaasta jne. rüütati tugeva natsionalistliku varjundiga.

Loomulikult avaldas taoline natsionalistliku ideoloogia eskaleerimine mõju masside rahvustundele, kuid siiski mitte loodetud ulatuses ja sügavuses. Seda tunnistasid ka mitmed ühiskonna- ja kultuuritegelased, teiste hulgas rahvalauleteadlane O. Loorits, kes osales uue rahvusliku usundi kujundamises. Ta märkis, et suured rahvuslikud aktsioonid ja loosungid pole rahvahulki suutnud kaasa tõmmata ning et kogu "uue" ideoloogia konstrueerimine pole saavutanud loodetud tulemusi. O. Loorits täheldas, et suur osa intelligentisist jäi poliitilise elu ümberkorraldamisest täiesti kõrvale /27/.

Natsionalistliku ideoloogia pidev tugevnemine, selle tõstmine rahvusliku poliitika tasemele tähendas salimatusi ja üleoleku mentaliteedi kujundamist ühiskondlikus teadvuses teiste rahvuste suhtes, samuti nende eestlaste suhtes, kes ei tunnistanud rahvustervikluse teooriat ja praktikat. Loomulikult kutsus see esile rahvusküsimuse teiste aspektide, eriti vähemusrahvuste probleemide kordkorralise teravnemise.

Vähemusrahvuste küsimus

Kodanliku riigi väljakujunemisega Tartu rahu järel jäi Eesti territooriumile elama erinevaid rahvusgrupe. 1934. a. rahvaloenduse andmetel elas Eestis 992 520 eestlast (88,2 %), 92 656 venelast (8,27 %), 16 346 sakslast (1,5 %), 7 641 rootslast (0,7 %), 5435 lätlast (0,5 %), 4434 juuti (0,4 %), peale selle soomlasi, poolakaid jt. rahvuste esindajaid. Vähemusrahvuste osa oli rahvaloenduste (1922 ja 1934) andmeil üsna stabiilne /28/. Vähemusrahvuste geograafilises paik-

nevuses ja sotsiaalses koosseisus oli suuri erinevusi. Kõige suurem vähemusrahvuse grupp venelased paiknes põhiliselt Petserimaal, Virumaal ja osalt Tartumaal, samuti Kallaste ja Mustvee alevites. 1920. a. rahulepingu alusel Eestile läinud Narva-tagustel aladel oli üle 80 % elanikest vene rahvusest. VNFSV Välisasjade Rahvakomissariaadi aruandest VIII nõukogude kongressile detsembris 1920 selgub, et Nõukogude Venemaa - Eesti rahuläbirääkimistel olid piiriküsimuses tähtsal kohal ka etnilised probleemid /29/. Käsitledes rahulepinguga Eestile tehtud järeleandmisi märkis V.I. Lenin, et need "täielikult ei vastanud rangele kinnipidamisele rahvuste enesemääramise printsiibist" /30/. Ole kolme neljandiku vene rahvusest elanikest elas maal, samal ajal kui linnades elas 75 % sakslastest ja juutidest koguni 98 % /31/. Rahvaloenduse andmeil ja kodanlikul perioodil tehtud uurimused kinnitasid, et kui vene rahvusest elanikest üle 80 % moodustasid teenijad, käsitöölised ja kehviktalupojad, siis juutidel ja sakslastel küündis töötajate protsent vaid 20-25-ni /32/.

Kõige raskemas olukorras oli kahtlemata vene vähemusrahvus. Venelastega tihedamalt asustatud piirkonnad olid oma majanduselus põhiliselt orienteerunud kaalusele ja juurviljakasvatusele. Kodanliku riigi tekega kadusid nende saaduste turustamisvõimalused Venemaa linnades. Siseturg ei suutnud pakkumist rahuldada. Vene elanikkonnaga alade majanduslikku ja kultuurilist mahajäämust ning pidevat allakäiku on konstateerinud kodanliku riigi valitsusasutused, poliitikud ja ühiskonnategelased, EKP dokumendid ja väljaanded /33/.

Vähemusrahvuste seisundi teatud reguleerimisele pööras valitsev kodanlus varakult tähelepanu. Juba Eesti Maapäeva Vanemate Nõukogu manifestis 1918. a. lubati riigi piirides elavatele vähemusrahvustele kindlustada "rahvuskultuurilised autonoomia õigused" /34/. Neid lubadusi kinnitas 1920. a. põhiseadus. 1919. a. määrati esialgselt kindlaks vähemusrahvused. Nendeks loeti tollal venelasi, sakslasi, rootslasi ja lätlasi /35/. Ilmselt püüdis eesti kodanlus selles küsimuses endast head muljet jätta rahvusvahelisel areenil. Teatavasti oli I maailmasõja tulemusel muutunud poliitilises maailmapildis vähemusrahvuste probleem terav ja aktuaalne /36/.

Tartu rahu järel kerkisid poliitilise elu orbiiti kaks vähemusrahvust: sakslased ja venelased. Sakslased olid kaotanud oma varasemaid positsioone ja nende tagasi võitmise lootused olid esialgu väikesed. Tublisti riivas saksa vähemusrahvuse huvisid kodanlik maareform. Seepärast on mõistetav, et esimestena hakkasid kodanluse rahvuspoliitikat kritiseerima just saksa vähemusrahvuse esindajad, näidates, et formaalse võrdsuse juures on olemas siiski eesõigustatud eesti rahvus /37/. Ohtlasi võitlesid sakslased igati oma rahvusgrupi suurendamise eest sageli üsna kunstlike võtetega. 1922. a. rahvaloenduse eel kutsuti üles ennast kirja panemasaks-

lastena ka neid kodanikke, kelle vanemad polnud küll sakslased, kuid "kes ise tunnevad end sakslastena" /38/. Kodanliku riigi algaastail valvas eesti kodanlus üsnagi kiivalt, et sakslased ei omandaks mingeid erilisi rahvuslikke privileege, kuid ühtlasi ei piiratud ka eriti nende ettevõtmisi poliitiliste organisatsioonide, rahvusliku haridus- ja kultuurielu korraldamises ega oma baltisaksa ideoloogia levitamiseks.

Hoopis teistsugune oli suhtumine vene rahvusesse. 31. augustil 1920 kehtestas valitsus ajutise seaduse suurte volitustega Petseri maaülema ametisse seadmise kohta /39/. 1921. a. juunis, veel enne kui lõppesid maaülema volitused, töötas Siseministeerium välja üsna detailse plaani venelastega asustatud alade tasulitamiseks teiste Eesti piirkondadega. See esitati siseministeeriumi instruksioonina ja kandis natsionalistlikku iseloomu /40/. Üldine juhtnõör: "Petserimaa poliitikat tuleb nii juhtida, et seal asuvaid muulasid... riiklikult ja majanduslikult Eesti Vabariigi külge köita." Tuli iga hinna eest saavutada eesti rahvuse ülekaal, kaotada Petserimaa omavalitsus ja liita see Võru maakonnaga. Maareform pidi Petserimaal teostatama nii, et "mõisate jagamisel maasaamises eestlased eesõigustatud oleksid". Ametnikud, kes ei valda eesti keelt, "samuti ka need, kes Eesti omariiklusele mitte küllalt kaasa ei tunne" kuulusid väljavahetamisele. Siseministeeriumi vastupropaganda fondist lubati assigneerida vene usutegelaste äraostmist ja nende väljavahetamist eestlaste vastu. Instruksioon määras ära poliitilised põhisuunad ja nende rakendamise viisid vene vähemusrahvuse suhtes pikemaks ajaks. Töökaitse inspektorite, paljude ametiasutuste, ühiskondlike organisatsioonide korduvad märgukirjad ja ettepanekud Riigikogule ja valitsusele vene vähemusrahvusega asustatud alade majanduselu ümberkorraldamiseks jäid tähelepanuta /41/.

Loomulikult äratasid jäigad valitsemisvormid ja eesti kodanluse natsionalistlik surve vene vähemusrahvuse üsnagi teravat protesti. Selgelt väljendas seda sotsiaaldemokraatliku partei vene osakond, mille initsiatiivil ilmus 1926. a. ajaleht "Slovo Derevni". 5. numbri järel lehe edasine ilmumine keelati /42/.

1925. a. 12. veebruaril võttis Riigikogu vastu "Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seaduse". Selle seaduse alusel lubati vähemusrahvustel (vähemalt 3000 rahvusliiget) moodustada oma rahvuslikud kultuuri- ja hariduselu juhtivad organid, samuti organiseerida emakeelseid kooli /43/. Seadus kehastas austria sotsiaaldemokraatide poolt väljatöötatud kultuurautonoomia ideed ja programmi, mille alusel rahvusküsimuse lahendamise piirdus üksnes rahvusliku kultuuri arendamisega, jättes poliitilise võimu täielikult valitseva rahvuse kompetentsi. Vene revolutsioonilised sotsiaaldemokraadid eesotsas V.I. Leniniga olid andnud sellele teooriale ja programmile põhjaneva kriitika ju-

ba enne I maailmasõda /44/.

Seaduse järgi said kultuurilise omavalitsuse õigused Eestis venelased, sakslased, juudid, rootslased ja lätlased. Võimaluse realiseerisid vaid sakslased ja juudid. Saksa vähemusrahvuse kultuurinõukogu valimised toimusid 3. - 5. oktoobril 1925. Valimistel osales 69 % valimisõiguslikest sakslastest /45/. Juudi kultuurinõukogu valiti 23. - 25. maini 1926 ja valimistel osales 71 % valijatest /46/.

Asjaolus, et mitmed vähemusrahvused üldse ei kaotanud kulturomavalitsuse õigust, etendas kahtlemata suurt osa täiendava maksustamise küsimus. Kultuuriautonomia seadus määras selgelt, et kohalikud omavalitsused vabanevad kultuuriautonomia vastuvõtnud vähemusrahvuste suhtes "hariduslikest kohustustest" /47/.

Tekib küsimus, milleks siiski eesti kodanlus vajas kultuuriautonomia seadust. Eespool vihjasime rahvusvahelisele aspektile. Seaduse projekt valmis 1921. a., s.o. aastal, mil kodanlik vabariik intensiivselt võitles rahvusvahelise tunnustamise eest ja mil ta võeti Rahvaste Liidu liikmeks. J. Raid on oma uurimuses seaduse vastuvõtmist põhjendanud eesti kodanluse teatud lipitsemise püüdega baltisaksa kodanluse ees, eriti seoses 1924. a. 1. detsembri sündmustega /48/. Arvestamata ei tohi jätta asjaolu, et V.I. Lenin ise loomustas kultuuriautonomiat kui "kõige rafineeritumat ja kõige absoluutsemat, lõpuniviidud natsionalismi" /49/. Kahtlemata tundis valitsev kodanlus pärast 1924. a. 1. detsembri õppetundi vajadust just sellise natsionalismi vormi järele, killustamaks töörahva internatsionaalset võitlusühtsust.

Eesti oli 20. aastatel üks väheseid riike, kus kultuuriautonomiat seadustatud kujul rakendati. Sellest faktist püüdsid valitsevad ringkonnad lõigata n. õ. rahvusvahelist profiiti. Eriti laialdaselt on kultuuriautonomia seadust ja praktikat Eestis püütud propageerida kodanlike emigrantide poolt /50/. Seejuures üldreeglina vaikitakse 30. aastatel alanud üldisest rünnakust nii kultuuriautonomia kui vähemusrahvuste vastu üldse. Natsionalismi laine järsu tõusuga kerkisid esile teatud vähemusrahvustega seotud sõlmküsimused. Need olid: 1) järjest teravnev vene vähemusrahvuse rahulolematuse oma sotsiaal-majandusliku elu korraldamatusega, samuti selle vähemusrahvuse paiknemine Nõukogude Liidu piiriäärsetel aladel; 2) saksa ja juudi vähemusrahvuste osatähtsuse kasv riigi majanduslikus ja ühiskondlik-poliitilises elus; 3) poliitilised meeleolud vähemusrahvuste keskel (revolutsiooniliste, aga ka separatistlike meeleolude kasv vene vähemusrahvuse hulgas seoses Nõukogude Liidu sotsialismi ehitamise edusammudega, šovinistlike ja fašistlike tendentside tugevnemine sakslaste hulgas, antifaašistlike tendentside areng juudi töörahva hulgas).

Rünnak vähemusrahvustele algas 30. aastatel väga laialdaselt. Selles lõid kaasa sõjaväelased, natsio-

nalistlikult meelestatud haritlased, poliitikategelased. Arvukad artiklid ja mõttevahetused, kõned vähemusrahvuste küsimustes leidsid kokkuvõtlikud järeldused II rahvusliku kasvatusse kongressi resolutsioonides ja ERK Liidu märgukirjas riigivanemale 1934. a. Need seisnesid järgnevas: 1) vähemusrahvuste kultuur-omavalitsused on muutunud ohtlikuks riigikorrale. Kuna kultuurautonoomiat on üldse rakendatud vähestes riikides, pole seda mõtet ka Eestis säilitada; 2) vähemusrahvuste koolide õppekavad, õpikud jm. tuleb võtta põhjalikule revideerimisele, et tagada kasvatus Eesti rahvusele ja riiklusele sõbralikus vaimus"; 3) piirialadel tuleb rakendada "hoopis kõvemat võimukäsitlust", pidades otstarbekaks nende alade ulatuslikku ümberasustamist seoses riigikaitse huvidega. Erilise tähelepanu pööramist nõuti setudele ja ingerlaste eestistamisele, kuna nad muidu "võivad sattuda kuritahtliku kihutustöö mõju alla" /51/.

Agedad rünnakud vähemusrahvuste, eriti venelaste ja sakslaste vastu seostati välispoliitiliste ohtudega. Üldreeglina ei püütud katsetki teha objektiivse olukorra analüüsiks. Fasistlikud tendentsid saksa vähemusrahvuse hulgas seati ühele tasapinnale eestkriitiliste meeleoludega vene vähemusrahvuse keskel. Siiski oli siin üksikuid erandeid. Nii võib 1936. a. "ERK" esimeses numbris leida K. Särgava üpris tõsise mõtteavalduse. Ta kirjutas: "Vene rahvusest kodanikud, kes Eestis on leidnud endile alalise asupaiga, ei ole kunagi asunud seisukohale, et nad oma seisukorda siin kasutaksid omakasuliselt subjektiivselt selles mõttes, et nad enese ülemkaitsjaks, nõnda öelda patrooniks, oleksid pidanud Vene riiklust kui seesugust. Ka ei ole Vene riiklus kunagi omalt poolt asunud säärasele seisukohale, mis oleks lubanud eeldada mingisugust survet sealt poolt asjadesse, mis puutuvad vähemusrahvusi meil!" /52/.

Marurahvusluse tõusulaines jäi valitsuse poliitika vähemusrahvuste suhtes siiski n. ö. ettevaatliku piiramispoliitika tasemele. Kuigi 30. aastate esimesel poolel oli kodanliku valitsuse ja saksa vähemusrahvuse poliitiliste organisatsioonide vahel puhkenud terav konflikt, ei likvideeritud saksa kultuurautonoomiat /53/. Vene vähemusrahvuse suhtes piiratud ulatuses rakendatud ümberasustamise katsed ei andnud samuti soovitud tagajärgi /54/. Kuid ka ülespaistatud ideoloogilist marurahvuslikku rünnakut vähemusrahvustele ei piiratud. Ohtlasi sekkuti muulaste vähemusrühmade suhetesse ja kärbiti ühe või teise aktiga nende õigusi. Nii näiteks siseminister K. Eenpalu ja politseivalitsuse abidirektori O. Angeluse määrusega 28. veebruarist 1935 loeti nüüdsest kõik setud eestlasteks /55/. Teatud piiranguid tegi 1937. a. põhiseadus. 1920. a. põhiseadus fikseeris selgelt, et vähemusrahvustele kindlustatakse emakeelne õpetus. 1937. a. põhiseadus määras, et õpetamine on riigikeelne, kusjuures vähemusrahvuste õppeasutustes toimub õpetamine rah-

vuskeeles ja riigikeeles. Keelelise korra pidi kindlaks määrama täiendav seadus /56/. Põhiseaduse taolise sõnastuse tagamõte on esile toodud emigrantlikus kirjanduses. "Pole mõtet salata, et meil oli riigitegelasi, kes ei pooldanud vähemusrahvuste koole nende emakeeles, millest ongi tingitud esitatud sõnastus," märgitakse põhiseaduse vastava lõigu kohta koguteoses "Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas" /57/.

30. aastate lõpul toimusid mitmed muutused vähemusrahvuste olukorras. Seoses baltisakslaste lahkumisega Eestist likvideerus sakslaste kultuuromavalitsus. Vene ja juudi vähemusrahvuse hulgas tugevnesid revolutsioonilised tendentsid, taotledes ühisrinnet eesti tööliklassiga ühiseks võitluseks sotsialistliku ühiskonna eest.

Proletaarsest internatsionalismist /58/

Kodanliku natsionalismi pealetung Eestis põrkus kokku töörahva ideoloogia - proletaarse internatsionalismiga. Selle printsiipide järjekindlaks kandjaks töörahva hulkades oli Eestimaa Kommunistlik Partei. Olles poliitilisest olukorrast tingituna sunnitud organisatsiooniliselt eralduma Venemaa Kommunistlikust Parteist ja moodustama eraldiseisva parteiorganisatsiooni, säilitas EKP laialdased internatsionaalsed sidemed. Ühtlasi hoolitses ta kogu kodanliku perioodi vältel töörahva kasvatamise eest proletaarse internatsionalismi vaimus. Põhiline tegevusprintsiip oli selgelt väljendatud KP Eesti Keskkomitee 1920. a. 6. veebruari manifestis eesti töörahvale. Selles deklareeriti: "Enese vastuse võitluses võidab Eesti töörahvas ainult siis, kui ta kõigi maade töölistega ühise klassivõitluse väerinde loob III Kommunistliku Internatsionaali lipu all ja oma võidu korral kõige lähemasse liitu astub Venemaa Nõukogude Vabariigiga." /59/

Oksikasjalisemad ülesanded rahvusküsimuse valdkonnas püstitas EKP 1929. a. jaanuarikonverentsil vastuvõetud programmis. Siin oli fikseeritud 3 põhilist ülesannet: 1) proletaarse internatsionalismi kasvatamine töörahva hulkades; 2) võitlus vähemusrahvuste õiguste ja praktilise võrdsuse eest põhirahvusega, s.o. eestlastega; 3) võitlus Eesti taasühinemise eest Nõukogude Liiduga võrdväärse sotsialistliku rahvusvabariigina /60/. Programm määratles tulevase sotsialistliku Eesti koha nõukogude rahvaste peres.

Üldiselt selgitas EKP 20. aastail oma seisukohti rahvusküsimuses üsna vähe. Kodanliku rahvusriigi iseseisvuse küsimusi käsitleti peamiselt seoses majandusliku sõltuvusega imperialistlikest riikidest. Mõnel määral tutvustati ka rahvusküsimuse lahendamist Nõukogude Liidus. Vaikides mindi aga mööda kultuurautonoomia seadusest ja selle rakendamisest. Ilmselt etendasid siin oma osa mitmed asjaolud. 20. aastate esimesel poolel, kui EKP organisatsioon oli tugev, ei tõusnud rahvusküsimus ühiskondlikus elus eriti esiplaanile. Aastakümne teisel poolel tuli palju jõudu

kulutada parteiorganisatsiooni taastamisele pärast 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu mahasurumist. Töötati küll üksikasjalikuma programmi kallal, kuid ideoloogilises töös siiski mõnel määral ilmselt alahinnati rahvusküsimust /61/.

Olukord muutus järsult 30. aastatel seoses fašismiohu kasvuga ja kodanliku natsionalismi tõusulainega. Juba 30. aastate algul hakkasid pahempoolsete ametiühingute häälekandjad olulist tähelepanu pöörama fašismi ja marurahvusluse paljastamisele. Parteilise ajakirjanduse ("Kommunist", "Klassivõitlus", "RahvaHääli") veergudel esinesid Pätsi diktatuuri rahvuspoliitika kriitikaga ja astusid vastu marurahvuslike tendentside kasvule N. Karotamm, H. Pöögelmann, J. Reesen jt.

EKP 1934. a. augustikonverentsi konstateris puudusi rahvusküsimuse marksistlikul selgitamisel. Konverentsi otsuses rõhutati, et parteil tuleb "kõigest jõust kodanlike-fašistliku marurahvusliku propaganda vastu välja astuda ja proletaarse internatsionalismi vaimus hulki kasvatada" /62/.

30. aastate parteilised otsused, juhtivate parteitöötajate publikatsioonid ja parteilise ajakirjanduse materjalid lubavad järeldada, et EKP tegutses rahvusküsimuse valdkonnas kolmes põhilises liinis: 1) aktiivselt paljastati ja kritiseeriti kodanluse rahvuspoliitikat, marurahvusluse muutumist ametlikuks ideoloogiliseks doktriiniks; 2) täpsustati ja korrigeeriti kommunistliku partei suhtumist kodanlikku rahvusriiki ning hakati partei seisukohti selles küsimuses laiemalt valgustama; 3) aktiivsemalt kui varem organiseeriti vähemusrahvuste kaitset natsionalismi pealetungi eest ning taotleti vähemusrahvuste ja eesti proletariadi ühisrinnet.

Rahvuslik-riikliku iseseisvuse küsimused tõusid parteitöö päevakorda eeskätt fašismi võidukäiguga nii rahvusvahelisel areenil kui riigi sisepoliitilises elus. Ajendiks selle küsimuse igakülgele käsitlemisele oli parempoolse sotsiaaldemokraadi E. Joonase artikkel, milles anti mõista, et kui Eestis peaks võitma sotsialistlik revolutsioon, muutuvat Eesti Vene asumaaks, nagu see oli tsarismi tingimustes /63/. Sellele vastas EKP häälekandja "Kommunist" kahe pikema artikliga /64/. Neis artiklites selgitati kommunistide seisukohti, rahvusküsimuse lahendamise teid tulevases Nõukogude Eestis, nõukogude vabariigi suhteid teiste liiduvabariikidega, proletaarse internatsionalismi sisu ja olemust. Artiklites selgitati, et kommunistid "ei ole mitte üldse Eesti iseseisvuse vastu. Meie oleme ainult kodanluse - Pätside, Laidoneride, Larkade, Sirkade jt. - iseseisvuse vastu. Meie pooldame teist Eesti iseseisvust, niisugust, mis on rajatud sotsialistliku korra alusele..."

Fašistliku agressiooniohu kasvuga ei muutunud kapitalistlike riikide iseseisvuse probleemid teravaks ainult Eestis. Kominterni VII kongressi ettevalmistamise käigus võttis Kominterni Poola-Baltimaade Sekre-

tariaat 20. aprillil 1935 vastu teesid "Baltimaade kommunistlike parteide ülesannetest võitluses sõjaohu ja hitlerismi vallutusplaanide vastu". Teesides rõhutati, et arvestades hitlerliku Saksamaa poolt lähtuvat ohtu, mis ähvardab alistada Leedu, Läti ja Eesti, ei tohi nende maade kommunistid jääda ükskõikseks oma maade saatuse ja rahvusliku sõltumatuse suhtes. Nad peavad otsustavalt võitlema Saksa fašismi pealetungi vastu /65/.

Kominterni VII kongress kutsus kommunistlike parteisid üles paindlikult suhtuma kodanlike rahvusriikide iseseisvuse küsimusse, kuna päevakorras polnud antud ajajärgul mitte niivõrd proletariaadi vahetu enesemääramise küsimus sotsialistliku revolutsiooni läbi, kui võrd rahvusriikide kaitsmise küsimus fašistliku agressiooni vastu. EKP Keskkomitee arutas kongressi otsuseid oma pleenumil 6. oktoobril 1935. Pleenum rõhutas, et kommunistid peavad "näitama tegelikult, et me oleme ainukesed täielised Eesti iseseisvuse eest, kultuuri parimate saavutuste alalhoidmise eest võitlejad ... ühtlasi oleme marurahvusluse vaenlased." /66/.

Seega 30. aastate keskel muutus kommunistide suhtumine kodanlikku rahvusriiki täpsemaks ja konkreetsemaks võrreldes 20. aastatega. Partei printsiipaalne seisukoht - ainult nõukogude võim saab anda ja garanteerida täieliku rahvusliku vabanemise tööliklassi enesemääramise läbi - jäi kehtima 1940. a. revolutsioonipäevini.

Nagu öeldud, määras EKP 1929. a. programm kindlaks ülesanded vähemusrahvuste probleemides. Need olid sõnastatud järgmiselt: "Võitlus piiriäärsetel maa-aladel asuvate vähemusrahvuste enesemääramise õiguse eest kuni Eestist lahkulöömise õiguseni; võitlus kõigi vähemusrahvuste täieliku õiguse eest koolides oma emakeeli õppida; võitlus selle eest, et rahvusvähemused, kus nad enamuses, täieliku õiguse saaksid oma emakeeli ühiskondlisi asju ajada (kohalik omavalitsus, kohus jne.). Vähemusrahvuste koolide kulude võtmine riigi arvele. Võitlus šovinismi vastu ja internatsionalismi vaimu kasvatamine töörahva hulkades." /67/.

Võitlus taolise programmi realiseerimise eest, samuti rahulolematuse suurenemine vähemusrahvuste hulgas tõi kaasa revolutsioonilise liikumise kasvu. Aktiivsemaks kujunes 30. aastatel revolutsiooniline tegevus vene ja juudi vähemusrahvuste hulgas. Juba aastakümne algul hakkas sagedamini ilmuma vene- ja juudikeelseid lendlehti. Rohkem hakkas vähemusrahvuste probleemidele tähelepanu pöörama EKP häälekandja "Kommunist" /68/.

30. aastatel tegutses EKP juhtimisel Narvas ja selle ümbruskonnas grupp vene rahvusest revolutsionääre. Sellesse kuulusid A. Silvestrov, B. Pšenitšnikov, F. Kuznetsov, I. Gagarin, N. Tumalevitš jt. Gruppi tööd, mille mõju ulatus ka põlevkivirajooni, Peipsi äärde, juhtisid ja korraldasid Riigikogu liige A.

Silvestrov ja arst B. Pšenitšnikov. Poliitiliseks kasvatustööks kasutati ära Tööliste Kultuurharidusliku Ühingu osakondi. Ka õnnestus sellel grupil välja anda 18 numbrit venekeelset revolutsioonilist ajalehte "Rabotšaja Pravda". Vahepealsed repressioonid nõrgestasid selle grupi tegevust, kuid osa neist jätkas tegevust kuni 1937. aastani /69/.

30. aastate lõpul propageeriti internatsionalismi ideid Eesti Tekstiilitöölise Ühingu Narva osakonna, valgekaartlastelt ülevõetud Tallinna Vene Haridusseltsi "Ogonjok" ja kultuuriühingu "Idee" vene osakonna vahendusel /70/.

Juudi vähemusrahvusest revolutsionääride tegutsemiskeskusteks kujunesid Tallinn ja Tartu. Tallinnas tegutses juudi kultuuriühing "Licht" ja Tartus "Solom-Aleichem" propageerisid marksismi ideid ja võitlesid sionistliku ideoloogia vastu. "Lichtis" tegutses ka illegaalne EKP raku /71/.

Mitmetel objektiivsetel põhjustel ei saanud EKP teha pidevat tööd vähemusrahvuste hulgas, kuid vähemusrahvustest töötajaid suudeti kaasa tõmmata revolutsiooniliikumisse, lülitada neid eesti töolistega ühisesse võitlusse kodanluse vastu.

Lühidalt võib EKP tegevuses töörahva internatsionaalsel kasvatamisel aastail 1920 - 1940 eraldada järgmisi põhisuundi: 1) internatsionaalsete sidemete arendamine vennasparteidega Kominterni liinis; 2) parteilise kaadri ettevalmistamine mitmes Nõukogude Liidu internatsionaalse koosseisuga õppeasutuses; 3) internatsionaalse kasvatustöö juhtimine töötava noorsoo hulgas. EKNU osalemine rahvusvahelises kommunistlikus noorsooliikumises Kommunistliku Noorsoo Internatsionaaliridades; 4) revolutsiooniliste ametiühingute internatsionaalsete sidemete arendamine. Tööliselegatsioonide ekskursioonide korraldamine Punaste Ametiühingute Internatsionaali vahetul abil Nõukogude Liitu ja nende sõitude tulemuste oskuslik kasutamine propagandistlikus töös; 5) legaalse revolutsioonilise töölisajakirjanduse, poliitiliste ja kultuurhariduslike töölisorganisatsioonide, tööliiskoosolekute ja miitingute kasutamine internatsionaalses kasvatustöös; 6) töö vähemusrahvuste hulgas.

Kokku võttes rahvusküsimuse arengut ja probleeme Eestis aastail 1920 - 1940 võime täheldada eelkõige kodanliku natsionalismi osatähtsuse kordkorralist kasvu ühiskonna ideoloogilises pealisehituses ku ka valitsevate klasside poliitikas kuni selle muutumiseni valitsevaks ühiskonnaelu doktriiniks. Seoses fašismi võidukäiguga rahvusvahelises ulatuses ja selle pealtinguga riigi siseelus omandas natsionalism teravamaid, šovinismile lähenevaid vorme. Natsionalismi eskalatsioon teravdas Eesti vähemusrahvuste probleeme, kellede sotsiaalne koosseis ja ühiskondlik osakaal olid üksteisest tublisti erinevad. Kultuurautonoomia seadusega püüdis eesti kodanlus lämmatada vähemusrahvuste poliiti-

lisi taotlusi ja klassivõitlust. Kodanliku korra lõpu-aastail algas aga terav rünnak vähemusrahvuste õiguste üle.

Natsionalismile astus vastu revolutsiooniline töölisliikumine eesotsas EKP-ga. Kritisearides teravalt "rahvustervikluse" ideed ja praktikad, seadsid kommunistid selle vastu järjekindla proletaarse internatsionalismi printsiipide propaganda ning püüde ühendada eri rahvustest töötajaid ühiseks võitluseks sotsialismi eest. Kogu kodanliku Eesti eksisteerimise vältel olid omavahel teravas võitluses kodanlik natsionalism ja proletaarne internatsionalism, V.I. Lenini sõnade järgi "kaks lepitamatult vaenulikku loosungit, mis vastavad kogu kapitalistliku maailma kahele suurele klassileerile ja väljendavad kaht poliitikat (veel enam kaht maailmavaadet) rahvusküsimuses" /72/.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. В.И. Ленин и Коммунистический Интернационал. - М., 1970. - С. 143.
2. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1953. - 23. kd. - Lk. 27.
3. Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. - М., 1961. - С. 192.
4. Kingissepp V. Kellele iseseisvus, kellele ike. - Tln., 1946. - Lk. 42. Kodanlikud poliitikud ei varjanud tollal eriti asja tagamõtet, 1921. a. märkis V. Kingissepp ühes oma kirjas, et K. Päts kutsus kommuniste otseselt üles muutma oma seisukohti riikliku iseseisvuse küsimuses, andes mõista, et siis tuleb kõne alla ka kommunistliku partei legaalse tegevuse võimalus. - EKPA f. 26, nim. 6, sü. 4, l. 31-32.
5. Vt. näit.: Sõdur. - 1923. - Nr. 5. - Lk. 7.
6. Vt. näit.: Laurentius G. Individualism, rahvus ja riiklus. - Rakvere, 1923.
7. Vt. näit.: Laaman E. Eesti vabadussõja poliitiline ajalugu: Ette loetud kaitseväge kultuurselgitustöö kursustel 1925. a. - Tln., 1929. - Lk. 4.
8. Teoloog H.B. Rahamägi koostas doktoritöö 1923. a. teemal "Eesti rahva sündivuse vähenemise põhjused ja teed selle nähtuse kõrvaldamiseks. Sotsiaal-eehtiline käsitus".
9. Eesti rahva tulevik. - Trt., 1935. - II. - Lk. 8, 96.
10. Kümme esimest aastat. - Tln., 1928.
11. Samas. - Lk. 10.
12. ENSV ORKA f. 27, nim. 3, s.-ü. 2425, l. 13, f. 4452, nim. 1, sü. 3025, l. 22.
13. Vt.: Kuuli O. Vapsidest Isamaaliiduni. - Tln., 1976. - Lk. 78, 80.
14. Võitlus Eesti Parema Tuleviku Eest. - 1931.-2. november.
15. Võitlus Eesti Parema Tuleviku Eest. - 1932.-11.jaanuar.
16. Kuuli O. Vapsidest Isamaaliiduni. - Lk. 80.
17. Alates 1933. a. kandis see organisatsioon "Isamaalaste Ohingut" nimetust.
18. Vt.: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. - Tln., 1971. - XIV. - Lk. 34 - 35.
19. ERK. - 1933. - Nr. 3. - Lk. 53 - 54.
20. ERK. - 1933. - Nr. 9/10. - Lk. 219 - 223.
21. ERK ajakirja kõrval hakkasid ilmuma veel "Eestluse aastaraamatud", pealkirja all "Tähiseid".
22. Vt. näit.: Liidemann K. Mõtteid Eesti rahvuslikust ideoloogiast. - Trt., 1934; Kant E. Eestluse ülesanded // Tähisteid. - Trt., 1935. - Lk. 30 - 34.
23. Eesti rahva tulevik II. - Lk. 138.
24. Samas. - Lk. 130 - 138.
25. Riigi Teataja. - 1935. - Nr. 2. - Lk. 30 - 31.
26. Riigi Teataja. - 1935. - Nr. 24. - Lk. 490.

27. Loorits O. Oma rada: Programmartiklid uue Eesti loomisel 1934 - 1938. - Tln., 1939. - Lk. 55 - 56.
28. Eesti arvudes 1920 - 1935. - Tln., 1937. - Lk. 12, 26.
29. Документы внешней политики СССР. - М., 1958. - Т. 2. - С. 670.
30. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1954. - 30. kd. - Lk. 293.
31. Пуллат Р. Городское население буржуазной Эстонии. - Таллин, 1973. - С. 69 - 70; Kadaja R. Vähemusrahvused Eestis // Tähiseid. - Trt., 1936. - II. - Lk. 36.
32. Kadaja R. Vähemusrahvused Eestis // Tähiseid II. - Lk. 45- 46; Die Nationalitäten in den Staaten Europas. - Wien-Leipzig, 1931. - Lk. 3.
33. Klassivõitlus. - 1925, nr. 56, lk. 15; Valitsus- asutuste tegevus 1918 - 1934. - Tln., 1934. - Lk. 40. Die Nationalitäten in den Staaten Europas, - S. 14 - 15, ENSV ORKA f. 2000, nim. 1, sü. 1077, l. 112 jm.
34. Riigi Teataja. - 1918. - Nr. 1.-27. november.-Lk. 1.
35. Riigi Teataja. - 1919. - Nr. 44. - Lk. 346.
36. Vt. Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах. - М., 1957. - Т. 2. - С. 469 - 498.
37. Nii väitis näiteks balti-saksa poliitilisi liidreid A. Spindler oma artiklite kogumikus "Eesti majanduspoliitikast" (1920), lk. 2.
38. ENSV ORKA f. 1108, nim. 3, sü. 892.
39. Riigi Teataja. - 1920. - Nr. 141/142. - Lk. 1121.
40. ENSV ORKA f. 1108, nim. 1, sü. 150, l. 2 - 4.
41. Vt. näit.: ENSV ORKA f. 2000, nim. 1, sü. 86, l. 7.
42. ENSV ORKA f. 71, nim. 2, sü. 129, l. 5.
43. Riigi Teataja. - 1925. - Nr. 31/32. - Lk. 153 - 154.
44. Vt. История Коммунистической партии Советского Союза. - М., 1966. - Т. 2. - С. 418 - 429.
45. Райд Я.Г. Прибалтийские немцы в буржуазной Эстонии (1920 - 1940). - Таллин, 1978. - С. 22.
46. Die Nationalitäten in der Staaten Europas, S. 23.
47. Riigi Teataja. - 1925. - Nr. 31/32. - Lk. 154.
48. Райд Я.Г. Прибалтийские немцы в буржуазной Эстонии (1920 - 1940). - С. 19 - 20.
49. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1953. - 20. kd. - Lk. 16.
50. Aun K. Der völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland von 1917 bis 1940. - Hamburg, 1950; Angelus O. Die Kulturaautonomie in Estland. - Detmold, 1951; Uustalu E. Eesti Vabariik 1918 - 1940. - Lund, 1968. - Lk. 97.
51. Eesti rahva tulevik II, lk. 136 - 138; ERK. - 1934. - Nr. 2. - Lk. 44 - 45.
52. ERK. - 1936. - Nr. 1. - Lk. 6.
53. Vt. Райд Я.Г. Прибалтийские немцы в буржуазной Эстонии (1920 - 1940). - С. 51 - 53.
54. ERK. - 1935. - Nr. 4/5. - Lk. 95.

55. Riigi Teataja. - 1935. - Nr. 21. - Lk. 464.
56. Riigi Teataja. - 1937. - Nr. 71. - Lk. 1311.
57. Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. - Stockholm: EMP, 1954. - I. - Lk. 146.
58. Vt. üksikasjalisemalt: Võidu parool: Ulevaade EKP rahvuspoliitikast. - Tln., 1986. - Lk. 4 - 19.
59. Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress: Dokumente ja materjale. - Tln., 1960. - Lk. 15.
60. EKPA f. 6495, nim. 1, sü. 207, lk. 56.
61. Kuuli O. EKP rahvuspoliitika 1930-ndatel aastatel// Eesti Kommunist. - 1967. - Nr. 6. - Lk. 27.
62. EKPA f. 6495, nim. 1, sü. 315, l. 7.
63. Rahva Sõna. - 1934, 17. juuli.
64. Kommunist. - 1934. - Nr. 9; 1935. - Nr. 1.
65. Социалистические революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии. Восстановление Советской власти. - М., 1978. - С. 175.
66. Kommunist. - 1935. - Nr. 12.
67. EKPA f. 6495, nim. 1, sü. 207, l. 61.
68. Kuuli O. EKP rahvuspoliitika 1930-ndatel aastatel// Eesti Kommunist. - 1967. - Nr. 6. - Lk. 30.
69. Üksikasjalikumalt on selle grupi tööd valgustatud: Pšenitšnikov B. Ja ööst sai hommik. - Tln., 1981.
70. Kuuli O. EKP rahvuspoliitika 1930-ndatel aastatel// Eesti Kommunist. - 1967. - Nr. 6. - Lk. 31.
71. Samas.
72. Lenin V.I. Teosed 20. kd. - Lk. 10.